

Toplumlar Neden Yok Olurlar

Kaliforniya Üniversitesi'nden ekolojist, evrim biyoloğu, coğrafya ve fizyoloji profesörü Jared Diamond'un şubat 2003 de kaydedilmiş bir konferansının Türkçe metni.

Orijinal filme http://www.ted.com/index.php/talks/jared_diamond_on_why_societies_collapse.html adresinden ulaşabilirsiniz.

Hepimiz tarihe gömülen toplumların romantik esrarıyla zaman zaman ilgilenmişizdir: Klasik Maya ve Yucatan kültürleri, Paskalya Adası'nın yerlileri, Anasazi, Bereketli Hilal toplumları, Angkor Wat, Büyük Zimbabwe ve benzerleri. Son on yirmi yıl içinde de arkeologlar, bu yıkılışların birçoğunun arkasında, çevresel sorunların olduğunu ortaya çıkardılar. Öte yandan, dünyanın bir çok yerinde de toplumlar binyıllardır yok oluş belirtisi göstermeden gelişmelerini sürdürmektedir: Japonya, Java, Tonga ve Tikopea. Şu halde, öyle görünüyor ki, bazı bölgelerdeki toplumlar diğerlerinden daha kırılğan. Bazı toplumların neden diğerlerinden daha kırılğan olduklarını nasıl anlarız? Bu soru, açık bir şekilde günümüzü de ilgilendirir, çünkü bugün, henüz yeni çöküşe uğramış toplumlar görüyoruz: Somali, Ruanda ve eski Yugoslavya. Ayrıca çöküşün eşiğinde olabilecek toplumlar da vardır: Nepal, Endonezya ve Kolombiya.

Peki ya kendimiz? Toplumumuzun, geçmiş zaman toplumları gibi çökmesini engellemek için öğrenebileceğimiz hangi dersler vardır? Kuşkusuz, bu sorunun cevabı sadece bir faktör olmayacaktır. Eğer birisi size toplumların çöküşlerini açıklayan tek bir faktör olduğunu söylerse, onun aptal olduğunu hemen anlarsınız. Bu karmaşık bir konudur. Ama bu konunun karmaşıklığının içinden nasıl çıkarız? Toplumsal çöküşleri incelerken, beş maddelik bir çerçeveye ulaştım: Çöküşleri anlamama yardımcı olmak için üzerinden geçtiğim beş kalemlik bir liste. Bu listeyi, İskandinav Grönland toplumunun yokoluşu açıklayarak anlatacağım. Bu, yazılı kaynakları olan Avrupalı bir toplumdur, dolayısıyla bu insanları ve amaçlarını büyük ölçüde biliyoruz. MS 984'te İskandinavlar Grönland'a gidip yerleştiler ve 1450'de yok oldular -- toplumları çöktü, ve toplumlarının içindeki her bir birey de öldü.

Niye sonunda hepsi öldü? Beş noktalı çerçevemdeki ilk kalem, insanların, çevrelerine yaptıkları etki: insanların dikkatsizce bağımlı oldukları kaynakları tüketmeleri. İskandinavya Vikingleri de dikkatsizce humuslu toprağın erozyonuna ve ormansızlaşmasına yol açtılar. Bu onlar için ciddi bir sorundu; çünkü ormanı kullanarak kömür, kömürü kullanarak da demir yapıyorlardı. Dolayısıyla, demirsiz kalmış bir Avrupalı Demir Çağı toplumuna dönüştüler.

Listemdeki ikinci bir kalem de iklim değişikliği. İklimler ılıyabilir, soğuyabilir, kuruyabilir veya nemlenebilir. Grönland'daki Vikingler'e bakarsak, 1300'lü yıllarda ve özellikle 1400'lerde iklimlerinin soğuduğunu görürüz. Soğuk bir iklim illâ ölümcül olmak zorunda değil, çünkü bu soğuyan iklim, Inuitler'e -- yani Grönland Eskimoları'na -- köstek olmaksızın destek oldu. Peki neden Grönland İskandinavları'nın işine yaramadı?

Listemdeki üçüncü kalem de komşu dost toplumların desteği. Eğer bu destek ortadan kalkarsa, bu

toplumu çöküşe yaklaştırabilir. Grönland İskandinavları anavatanları Norveç ile ticaret yapıyorlardı. Ancak bu ticaret hem Norveç'in zayıflamasıyla, hem de Grönland ve Norveç arasındaki denizin buzlanmasıyla giderek azaldı.

Listemdeki dördüncü kalem de hasım toplumlarla ilişkiler. Grönland İskandinavları'nın hasımları İnuitler'di -- yani Grönland'ı İskandinavlar'la paylaşan Eskimolar. İlişkileri kötüydü. İnuitler'in, İskandinavlar'ı öldürdüklerini biliyoruz; daha da önemlisi, İskandinavyalılar'ın fok balığı avlamak için yılın belli bir zamanında gitmeye mecbur oldukları dış fiyortlara ulaşmalarını engellemiş olabilirler.

Son olarak da, listemdeki beşince kalem, toplumun politik, ekonomik, sosyal ve kültürel faktörlere göre çevresel sorunlarını fark edip bu sorunları çözebilme ihtimalinin artması veya azalması. Grönland İskandinavları'nın Hıristiyan olup da katedral inşasına büyük yatırım yapmaları, şeflerin birbirleriyle rekabet etmeleri ve İnuitler'i aşağılık bulup onlardan ders almayı reddetmeleri, çevresel sorunlarını çözmelerini zorlaştıran kültürel faktörlerdi. İşte, beş maddelik çerçeve, Grönland İskandinavları'nın çöküşü ve nihai yok oluşlarını böyle açıklıyor.

Peki ya bugünkü toplum? Son beş senedir, karım ve çocuklarımla, gençliğimde hasat zamanlarında çalıştığım Güney Montana'ya gidiyorum. Montana, ilk bakışta Amerika'da doğanın en bakir kaldığı yer gibi görünür. Ancak daha dikkatli bakılınca, Montana'nın ciddi sorunları olduğu fark edilebilir. Aynı listeyi uygulayalım: insanların çevreye etkisi. Evet, bu Montana'da akut bir sorun. Maden atıklarının zehirleri milyarlarca dolarlar seviyesinde zarar verdiler. Yabani otlar ve kontrol edilmeleri, Montana'ya yıllık yaklaşık 200 milyon dolara mal oluyor. Montana, tarımsal alanlarını, tuzlanma, ormansızlaşma ve orman yangınlarında kaybetti.

Listemdeki ikinci kalem: iklim değişikliği. Evet, Montana'nın iklimi ısınıyor ve kuruyor, ancak Montana'da tarım, dağların zirvelerinden eriyen karların akarsulara karışmasına dayanıyor; bu karlar da ısınınca, misal, Glacier National Park'taki buzullar yok oldukça, bu Montana'da tarımı zora sokuyor.

Listemdeki üçüncü maddeye gelelim: topluma yardımcı olabilecek dost toplumlarla ilişkiler. Günümüzde, Montana'nın gelirinin yarısından fazlası, Montana eyaleti içinde değil de, dışında kazanılır: sosyal güvenlik ödemeleri, eyalet dışı yatırımlar ve benzerleri. Bu durum, Montana'yı, Birleşik Devletler'in kalanına bağımlı kılar.

Dört: hasımlarla ilişkiler. Montanalılar, diğer Amerikalılar gibi, denizler ötesi hasımlarının yol açtığı petrol kaynaklarını etkileyen sorunlarla ve terörist saldırısı riskiyle karşı karşıya. Son olarak, listemdeki son kalem: politik, ekonomik, sosyal ve kültürel yaklaşımların nasıl bir rol oynadıkları. Montanalılar'ın geleneksel değer yargıları bugün kendi sorunlarını çözmelerini engellemektedir. Bu değer yargıları, ormancılığa, madencilığa ve tarıma verilen önem ile devlet düzenlemelerine karşı çıkmaktır. Geçmişte faydalı olmuş bu değerler bugün zarar vermektedir.

Birçok geçmiş toplumu ve günümüz toplumunu, bu çöküş nedenlerine göre inceliyorum. Ortaya genel sonuçlar çıkıyor mu? Tolstoy'un, her mutsuz evliliğin farklı olduğunu söylediği gibi, her çökmüş veya

tehlikedeki toplum farklı -- hepsinin ayrıntıları değişik. Ama yine de, geçmiş ve bugünkü toplumların çöküşe uğrayanlarını ve hayatta kalanlarını karşılaştırdınca, belirli ortak ipuçlarına ulaşıyorum. İlginç bir ortak ipucu, toplum bir kere zirvesine çıktıktan sonra çöküşün ne kadar hızlı geldiğiyle ilgili. Birçok toplum yavaş yavaş ortadan kalkmadı. Daha ziyade, toplumlarını inşa ettiler, zenginleştirdiler ve güçlendirdiler, sonra kısa bir zaman içinde, zirveye erişmelerinden yirmi otuz yıl içinde çöktüler. Örnek olarak, Yucatan yarımadasındaki klasik ova Maya kültürü, erken 800'lerde çökmeye başladı. Bu Mayalar'ın en büyük eserlerini yaratmalarından ve nüfuslarının zirve yapmasından sonraki otuz kırk yıl içinde gerçekleşti.

Bir örnek daha vermek gerekirse, Sovyetler Birliği'nin çöküşü, gücünün zirvesine ulaşmasından sonraki yirmi otuz, hatta belki de on yıl içinde gerçekleşti. Bunu deney kabındaki bakterilere benzetebiliriz. Eldeki kaynaklar ve bu kaynakların tüketimi veya ekonomik gelir gider arasında bir dengesizlik olduğunda bu ani çöküşlerin gerçekleşme ihtimali artıyor. Deney kabında bakteriler çoğalır. Her kuşakta sayılarının ikiye katlandığını farzedelim: Sonlarının gelmesinden beş kuşak önce deney kabının 16'da 15'i boştur, sonraki kuşakta 4'te 3'ü boştur, sonraki kuşakta da yarısı boştur. Yarısı boş olduktan bir kuşak sonra kap doludur. Artık yiyecek kalmamıştır ve bakteriler çöküş yaşar. Dolayısıyla, toplumların güçlerinin zirvelerine ulaştıktan çok kısa süre sonra çöküş yaşamaları, tekrarlanan bir durumdur.

Bunu matematiksel olarak açıklamak istersek, eğer bugünkü toplumlardan birini incelemek isterseniz, matematiksel fonksiyonun bugünkü değerine, yani zenginliğe değil, fonksiyonun birinci ve ikinci türevlerine bakmanız gerekir. Bu genel kurallardan biridir. İkinci bir genel kural da, toplumları diğerlerinden daha kırılğan yapan, çoğunlukla ilk bakışta görünmeyen çevresel faktörler olduğu ve bu faktörlerin çoğunun henüz iyi anlaşılmadığı. Örnek olarak, neden Pasifik'teki yüzlerce Pasifik adasının arasında Paskalya Adası en tahrip edici, ormansızlaşmayı yaşadı? Öyle anlaşılıyor ki, Paskalya Adası yerlilerinin aleyhinde çalışan yanardağ püskürtüsü, enlem ve yağışla ilgili dokuz değişik çevresel faktör bulunuyordu; bunların bazıları da kolay farke dilemeyecek türdendi. En zor görünenlerinden biri de, Orta Asya'dan gelen kıta tozunun, adanın humuslu toprağının verimine katkıda bulunup, Pasifik adalarındaki doğal hayatı koruyor olmasıydı. Bütün Pasifik Adaları arasında, Asya'dan gelen bereketli tozun en azı Paskalya Adası'na ulaşır. Bu durumu ancak farkına 1999'a gelince varabildik.

Dolayısıyla, bazı toplumlar, ilk bakışta gözlemlenemeyen çevresel sebeplerden dolayı, diğerlerinden daha kırılğan oluyor. Son olarak bir genel kural daha vereceğim. Bugünlerde Los Angeles'taki California Üniversitesi'nde çalıştığım için, orada bu çöküşler üzerine bir lisans dersi veriyorum. Üniversitedeki lisans öğrencilerim, bu toplumların başlarına geleni fark edememelerine akıl erdiremiyorlar. Nasıl oldu da Paskalya Adalılar yaşadıkları ortamı ormansızlaştırabildi? En son palmye ağacını keserken ne düşündüler? Yaptıklarını fark etmediler mi? Bu toplumlar nasıl olup da çevrelerine verdikleri etkileri görüp vaktinde durmadılar? Eğer insan medeniyeti varlığını sürdürürse, gelecek yüzyılda insanların şu soruyu sormalarını bekliyorum: "2003 senesinde yaşayan insanlar nasıl olup da yaptıkları bariz yanlışları görüp de önlem almadılar?" Geçmiştekilerin yaptıkları inanılmaz görünüyor. Gelecektekilere de bizim bugün yaptıklarımız inanılmaz görünecek. Ben de, toplumların neden sorunlarını çözemediklerine dair hiyerarşik bir sebepler listesi geliştirmeye çalışıyorum. Neden sorunlarını fark edemiyorlar, veya eğer fark ederlerse, neden üzerinde duramıyorlar? Veya, üzerinde durdularsa, neden çözmekte başarılı olamıyorlar?

Bu konuda sadece iki tane genel kuraldan bahsedeceğim. Felakate davetiye çıkarıp çöküşü yaklaştıran bir reçete, karar verici yöneticilerin kısa vadeli çıkarları ile toplumun uzun vadeli çıkarları arasında bir çatışma olması. Özellikle, söz konusu yöneticiler kendilerini hareketlerinin sonuçlarından soyutlayabildikleri zaman bu sorun vahimleşiyor. Kısa vadede yöneticilerin çıkarına olan şeyler uzun vadede topluma zarar verdiğinde, yöneticilerin toplumun uzun vadede düşüşüne yol açacak işler yapmaları çok muhtemel. Örnek olarak, Grönland İskandinavları'nın rekabetçi şefleri, daha fazla kul, daha fazla koyun ve daha fazla kaynak edinip, rekabette komşu şeflerin önüne geçmek istiyorlardı. Bu istekleri yüzünden, topraklarını aşırı zorlayıp harcadılar: toprağı aşırı kullanarak yerel çiftçileri bağımlı kıldılar. Bu, şeflerin kısa vadede güçlenmelerine yol açtı, ancak uzun vadede toplumun çöküşünü getirdi.

Bunun gibi çıkar çatışmaları, günümüzde Birleşik Devletler'de de ciddi bir sorundur. Özellikle de Birleşik Devletler'in karar vericileri, yüksek duvarlı yapılarda yaşayıp, şişelenmiş su içerek verdiklerin kararların sonuçlarından kendilerini soyutlamaktadır. Son birkaç sene içinde de iş hayatındaki yüksek kademedeki yöneticiler, toplum için uzun vadede zararlı olup da kısa vadede kendileri için faydalı olan bir takım hareketleri yaparak, kendi çıkarlarına hizmet edebileceklerini keşfettiler: Enron ve benzeri şirketlerden bir kaç milyar doların hortumlanması gibi. Bu keşifleri doğrudu: gerçekten de bu hareket kısa vadede kendileri için faydalı, ama toplum için uzun vadede zararlı. Bu da, toplumların nasıl yanlış kararlar verdikleriyle ilgili bir genel kural: çıkar çatışmaları.

Bahsetmek istediğim ikinci genel kural da şu: hararetle savunulan, çoğu koşulda faydalı ama bazı koşullarda zararlı olan değer yargıları çelişki yarattığında, doğru kararın verilmesi çok zorlaşıyor. Örnek olarak, Grönland İskandinavları bu zorlu çevre şartlarında, dört buçuk yüzyıl boyunca dine ortak bir bağlılık ve güçlü bir toplumsal dayanışma ile beraberce ayakta kalabildiler. Ancak bu iki şey - yani dine bağlılık ve toplumsal dayanışma - sona yaklaştıklarında değişim geçirerek İnuit yerlilerinden ders alıp öğrenmeyi onlar için zorlaştırdı. Bugünün Avusturalya'sı da bir örnek. Avusturalya'nın, Avrupa medeniyetinin bu uzak karakolunda 250 sene boyunca varolabilmesini sağlayan şey, Britanyalı kimliği idi. Ama bugün, Britanyalı kimliğine olan bu bağlılık, Asya'daki konumlarına adapte olmaları gerektiğinde Avusturalyalıların işine yaramıyor. Dolayısıyla, başımıza gelen dertlerin sebepleri, aynı zamanda gücümüzün de kaynağı olduğunda, rota değiştirmek zor oluyor.

Günümüzdeki sorunların sonuçları ne olacak? Günümüzde, geri sayıma devam eden bir düzine saatli bomba olduğunu hepimiz biliyoruz. Bu bombaların bazılarının fitilleri 20 - 30 yıllık fitiller, hiçbirininki de 50 yıldan fazla değil. Bu bombaların herhangi biri sonumuz olabilir. Bunlar, su, humuslu toprak, iklim değişikliği, mütecavüz türler, fotosentetik tavan, nüfus problemleri, zehirli atıklar, vs..., vs... toplamda yaklaşık bir düzine. Bunların hiç birinin fitili 50 seneyi geçmese de, çoğunun fitili sadece 20 - 30 senelik, bazı bölgelerde de fitil çok daha kısa. Bugünkü hızla, Filipinler'deki ulaşılabilir odunluk ağaçları beş yıl içinde kaybedeceğiz. Solomon Adaları'ndaysa odun ağaçlarının bitmesine sadece bir yıl kaldı, üstelik bu Solomonlar'ın en büyük ihraç ürünü. Bu durum Solomon Adaları'nın ekonomisi için muhteşem olacak. İnsanlar bana 'Jared, dünyanın çevresel sorunlarını çözmek için yapmamız gereken en önemli şey nedir?' diye soruyorlar. Cevabım, yapmamız gereken en önemli şeyin, yapmamız gereken en önemli tek bir şey olduğunu unutmak olduğu. Daha ziyade, herhangi biri bizim sonumuzu giderebilecek bir düzine sorun var. Bunların hepsini çözmeliyiz; çünkü on birini çözüp de on

ikincisinde tıkanırsak, başımız dertte demektir. Örnek olarak, su, humuslu toprak ve nüfus sorunlarımızı çözüp de zehirli atık problemlerimizi çözmezsek, başımız derttedir.

İşin aslı şu ki, bugünkü gidişatımız, sürdürülebilir bir gidişat değil, yani bu şekilde devam etmemiz imkansız. Bu sorunlar, yirmi otuz sene içinde çözülecek. Bu şu anlama geliyor: Bu odada 50 - 60 yaşından genç olanlar, bu paradoksların nasıl çözüldüğünü görecekler, 60 yaşından büyükler ise görmeyebilirler, ama çocukları ve torunları kesinlikle görecekler. Bu çözümler, iki şekilde tezahür edebilir: ya biz bu sürdürülemeyen fitillere acilen müdahale ederek kendimize uygun, bizim seçtiğimiz, hoş çözümler buluruz, veya bu problemler, bizim seçimimiz dışında, tatsız şekillerde çözüme ulaşır: Savaş, salgın hastalık ve kıtlıkla. Ancak kesin olan, bu sürdürülemez gidişatın şu ya da bu şekilde yirmi otuz sene içinde çözülecek olması. Başka şekilde ifade edersek, TED'in bu oturumunun teması "seçimler;" buna göre: bir seçim imkanımız var. Bu, kötümser ve çaresiz hissetmemizi mi gerektiriyor? Ben aksini düşünüyorum.

Günümüzde karşılaştığımız büyük sorunlar, bizim kontrolümüz dışında olaylar değil. En ciddi tehdit, bizi çaresiz bırakacak, bize çarpmak üzere olan bir asteroid değil. Aksine, karşılaştığımız bütün ciddi tehditler, kendi yarattığımız sorunlar. Bu sorunları biz yarattığıımıza göre, bunları çözmemiz de mümkün. Demek ki, bu sorunları ortadan kaldırmaya kudretimiz yetiyor. Özellikle, her birimiz ne yapabiliriz? Bu seçimlerle ilgilenenlerimiz için yapılabilecek birçok şey var. Anlamadığımız ve anlamamız gereken çok şey var. Öte yandan, anladığımız ancak yapmadığımız, ama yapmaya başlamamız gereken birçok şey de var. Teşekkür ederim.